

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 29, 2011.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 29, 2011.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE SECTION OF ARTS, 29, 2011.

UDK 811.163.4'342(497.16)"17"

Миодраг ЈОВАНОВИЋ*

ПРОЦЕСИ ЈОТОВАЊА СОНАНАТА *Л* И *Н* И СРОДНЕ ПОЈАВЕ У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА И ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

1. Како је науци о језику познато стари, писани текстови најважнији су изворник за проучавање језичке структуре, односно за праћење генезе многих дијалекатских појава краја у којем су настајале¹. А *Паитровске исправе* везане су за подручје чији говор се карактерише као периферијски говор зетско-јужносанџачког типа – већ довољан разлог за важно питање: да ли је језик тих докумената афирмација могућности једног архаичног народног говора? Поређења са савременим паштровским говором, као допринос нашој историјској дијалектологији, од прије неколике године је могуће спровести – наиме, 2005. године изашла је из штампе монографија *Говор Паитровића*².

Процесе јотовања ових гласова пратили смо анализирајући писана документа која су настајала у периоду између 17. и 19. вијека, а то су записи различитих садржаја³ чувани у породичним збиркама

* Ванредни професор Универзитета Црне Горе

¹ Овај рад је урађен у оквиру пројекта 05-1/3-3275 који финансира Министарство просвјете и науке Црне Горе.

² Миодраг Јовановић, *Говор Паитровића*, Универзитет Црне Горе, Библиотека Филозофско-филолошке науке, Подгорица 2005, 1-529 + георафска карта.

³ Како приређивачи друге књиге *Паитровских исправа* Иван Божић, Бранко Павићевић и Илија Синдик (*Паитровске исправе XVI-XVIII вијека*, Цетиње 1959, у предговору, XI) истичу, документа су, често и са препознатљивим шаблонима, настајала различитим поводима: „бирање суђа и посланика за слање у Млетке, разрезивање млетачког трибута, молбе за помоћ против Турака, пресуде

многих паштровских породица и њихових ближих и даљих сродника. Увиђајући њихов значај за будућа језичка испитивања (али и за сагледавање права, економске и политичке прошлости овога краја), документа су временом откупљивана од приватних власника и објављена у посебним књигама⁴ – на тај начин „исправе” су, а најстарије датирају још од 15. вијека, постале лакше доступне истраживачима. Да су пренесене у изворном облику, у то не треба сумњати, но, и поред те чињенице, користећи бројна познанства и пријатељства са Паштровићима, још из времена када смо током шест година испитивали њихов говор, омогућен нам је увид и у оригинале већине од објављених докумената.

Основ за наша испитивања и упоређивања јесте збирка из 1990. године коју су приредили Јован Бојовић, Мирослав Лукетић и Божидар Шекуларец: у овој се збирци налази 88 ћириличних докумената – „4 су из XVII, 33 из XVIII и 76 из XIX вијека. Четири документа нијесу датирана, али се по садржају види да су из XVII и XVIII вијека”⁵. Мишљења смо да су одлике писаних записа са простора Паштровића – у размаку од више од два и по вијека (5. децембар 1606. године – најстарији, 14. децембар 1876 – вјероватно најмлађи) – погодан дијалекатски материјал за утврђивање генезе процеса новог и јекавског јотовања на просторима „јужних” говора. Можда би се постављање овог питања могло сматрати и непотребним јер је оно, како се обично мисли, у науци о језику одавно раз-

Збора у различитим споровима, изјаве свједока, пуномоћја, жалбе, одређивање прокуратора, судски позиви, задужнице, признанице, спорови између манастира и држалаца манастирске земље, мирења, продаје, залагања, поклони, замјене, диобе, процјене, разграничења и пописи посједа, процјене штете, склапање друштва ради трговине, акти о миразу, тестаменти итд.” Да и ми додамо: остављање писаног трага сваком важнијем породичном (и племенском) догађају било је у традицији старих Паштровића, а „јасно и сажето обраћање са истицањем суштинског и битног усмјерава израз на изворни народни језик” (Бранислав Остојић, *О црногорском књижевнојезичком изразу III, Језичке и лексичко-семантичке особине писаних докумената из Дробњака у исправама црногорских судова 1879–1899*, Библиотека филозофско-филолошка, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2003, 206–207).

⁴ 1. А. Соловјов, *Паштровске исправе XVI-XVIII века*, Споменик СКА, LXXXIV, Београд 1936; 2. Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Паштровске исправе...*; 3. *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва 1990 (приредили: Јован Бојовић, Мирослав Лукетић, Божидар Шекуларец); 4. *Паштровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору 1999 (приредио: Божидар Шекуларец).

⁵ *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва 1990, у предговору, стр. 8.

ријешено. Међутим, ако је судити по различитим датирањима новог и јекавског јотовања, чак и од стране знаменитих научника, онда се ово питање и не може чинити сувишним. На примјер, Александар Белић је мишљења да се ново јотовање извршило крајем 17. и почетком 18. вијека, а јекавско јотовање нешто касније⁶, док Асим Пецо сматра да је ново јотовање извршено у исто вријеме кад и јекавско – крајем 15. и током 16. вијека⁷. И Александар Младеновић доказује, „на основу несумњивих потврда из споменика”, да се јекавско јотовање вршило у другој половини 16. вијека, истовремено са *пруће* – или чак раније⁸. Одговору на дилему када и у којој мјери нови фонетски квалитети секвенци л, н + j (< њ, < je < Ћ) почињу освајати позиције и у писаној ријечи из једне области на Црногорском приморју могуће се, претпостављамо, приближити анализом паштровских исправа – првенствено оних које су настале у 17. и 18. вијеку.

Најзад, имајући у виду дијалекатску базу којој је припадао, језик Паштровских исправа, када нам се учинило потребним, поредили смо и са језиком познатог писца из Паштровића Стефана Митрова Љубише⁹. Жељели смо увидјети у којој је мјери писац Причања Вука Дојчевића имао ослонац у народном говору Паштровића, а колико његов израз иде у правцу Вуковог и Даничићевог модела књижевног језика, на крају у којој је мјери сагласан и са језиком Паштровских исправа. А за наведене циљеве могло је најбоље послужити баш ово Љубишино дјело – јер „одавно је примијећено да Дојчевић говори изворним народним језиком: речи, реченице, облици, конструкције, слике, све је то у духу народном”¹⁰.

⁶ Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика*, Београд 1960, 104, 126.

⁷ Асим Пецо, *Промене непалаталних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју*, ЈФ XXVIII, св. 1–2, 185.

⁸ Александар Младеновић, *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*, ЗФЛ VII, 158–159.

⁹ Ситуацијом са рефлексом јата у језику С. М. Љубише и поређењем са савременим паштровским говором посебно смо се бавили у раду: *Дистрибуција старог вокала јата и сродне појаве у „Причањима Вука Дојчевића” С. М. Љубише и паштровском говору*, Гласник Одјељења умјетности, књ. 23, ЦАНУ, Подгорица 2005, 81–107.

¹⁰ Ст. М. Љубиша, *Причања Вука Дојчевића*, критичко издање, ЦАНУ, НИО „Универзитетска ријеч” – Историјски архив, Будва, Титоград 1988, 32.

Прилог *послије* (< *послѣ* / *потлѣ*)¹¹

2. Интересовање за начине реализације овога прилога у Паштровским исправама почело је са сазнањем да у паштровском говору, са подједнаким степеном учесталости, алтернирају ијекавски: *пѡслије* трѣ тѣшкѧ митрољѣза, да ће они дѡћ *пѡслије*, и о(н) нѧма *пѡслије* (х)иљѧду дѣнарѧ, до *пѡслије* рѧта, ѡндѧ они *пѡслије* долѧзѣ, *пѡслије* су не урѣдѣли; и екавски ликови: *пѡсле* свѣга онѡгѧ што се десѣло, дѣо кѣћѣ је напрѧ(в)љен *пѡсле*, *пѡсле* смо се помирѣли, *пѡсле* педесѣ(т) гѡдѣнѧ^а, да ѣмѧш оправдѧње *пѡсле*, четѣри сѧта *пѡсле* пѡдна, а *пѡсле* јѧ нѣ знѧ(м), а *пѡсле* Мѣшо долѧзѣ. При том, сугласничка група *сл* често је, али само код ијекавског лика, редуцијом *л* престилизована – *сл* > *с*: мѣћемо нѣу *пѡс(л)ѣ* код Љѣбицѣ, *пѡс(л)ѣ* ѣзбила онѧ резолѣција, *пѡс(л)ѣ* пѣтнаес(т) дѣ^анѧ^а, *пѡс(л)ѣ* у тѣу грѣпу, пѣтѧ сѣ^а(м) се *пѡс(л)ѣ*, *пѡс(л)ѣ* би(х) мѣ^ало стѧнуо, Љѣбо и Ћѣро су дѡшли *пѡс(л)ѣ*, *пѡс(л)ѣ* бѣла у Тѣдуро^аѣ, *пѡс(л)ѣ* пѡдна.

Разноликости и ијекавског и екавског лика у паштровском говору додатно доприноси и изражено лијепљење партикула (и на упроштѣну и на неупроштѣну форму): *-н* – *пѡс(л)ѣен* трѣ ѣ *пѡ* гѡдинѣ, *пѡс(л)ѣен* смо се нѣшто размѣнѣли, *пѡс(л)ѣен* дѣвѣт дѣ^анѧ^а / него *пѡслѣн* ѡни вѣдѣше, кѣ^а(д) смо *пѡслѣн* долѧзили; а посебно *-д* – *пѡслиѣд* се рѧзбоље од очѣк, *пѡслиѣд* до јѣна мѣсѣца, *пѡслиѣд* све по јѣдѣ^ан ѡстаде, *нѧјпослиѣд* како ко ѡће, *пѡслиѣд* су прѡдѧли стѡку и волѡве, двѡѣ су се рѡдила *пѡслиѣд*, тѡ је бѣло *пѡслиѣд*, *пѡс(л)ѣд* сѣ^а(м) бѣ^ао кѣћѣ, *пѡс(л)ѣд* сѣ^а(м) се ожѣнѣо, *пѡс(л)ѣд* ко ће у детѧље, *пѡс(л)ѣд* ослобођѣња, *пѡс(л)ѣд* Куљѧчи и Кажанѣгри / па *пѡслѣд* сѣоцкѣ, а с Крсто(м) сѣ^а(м) прѡвѣо *пѡслѣд*, па *пѡслѣд* четрес трѣћѣ.

Колико год прилог *послије* показивао шароликост, у једноме је ипак јединствен: све форме паштровског прилога *послије* рефлексѣ су некадашњег *послѣ*, док форме од *потлѣ* у овом говору нијесу потврђѣне¹² и заиста, сигурни смо, нијесу дијалекатска црта прос-

¹¹ Зашто се осврћемо на прилог *послије* када је у питању двосложни рефлекс *јата*? Зато што у прилогу *послѣ* континуант дугога *јата* у црногорским говорима не мора бити увијек двосложно *ѣје*, присутни су и ликови са рефлексом кратког *јата*, који у коначном могу имати јотовани лик (уз асимилацију) *пошѣје*. Јасно је да у варијанти *потѣје*, потврђѣној у многим црногорским говорима, јатов рефлекс *је* јотује алвеоларни сонант *л*.

¹² За разлику од неких других црногорских говора гдје се јављају и форме од некадашњег *потлѣ* (Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 435; Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 275; Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб XV,

тора Паштровића. А у Паштровским исправама једним примјером ипак је потврђен и рефлекс од *понтлѣ*: докле онѣ живѣ, а *понтле* ћеци моиѡи (1784, 58). Нијесу у паштровском говору потврђене ни јотоване форме од *понтлѣ*¹³.

2.1. У богатству различитих форми прилога *послије* (< *понтлѣ*) само је изузетно једном забиљежен лик са извршеном асимилацијом слѣ > шлѣ: *понтлѣ(д)нѣи* слѣшѣ(ј)те (наиме, овако је изговорио један деведесетогодишњак из села Рустова). Иако усамљен, овај наизглед случајан изговор може нас, чини нам се, упутити у старије стање – због тога што је у језику Паштровских исправа забиљежено много више таквих примјера: онѣ и њгови пошлѣдни (1800, 90); неговиема синовима и пошлѣдниема ѣрмомѣ (1828, 141); и нѣговиема пошлѣдниема урмомѣ (1837, 170); нѣгови пошлѣдни оградили кѣћу (1838, 172); и нихѣ пошлѣдниема (1842, 184); и нихѣ пошлѣдне шнѣ (1842, 184); у свако вриеме пошлѣдно (1842, 184); неговиема пошлѣдниема урмо у влѣчни виѣкѣ (1876, 203). Међутим, у Исправама је много више потврда за неизмијењену скупину *сл* при чему се рефлекс кратког јата биљежи као *е*: да је ѣжива он и негови пошлѣдни (1726, 30); на добра моѣ садашна и пошлѣдна (1766, 43); делиберахѣ брату и неговиема пошлѣдниема (1764, 44); за себе и своје пошлѣдне продаму (1807, 104); нима и нихѣ пошлѣтниема (1815, 110); неговиема синовима и нихѣ пошлѣдниема (1828, 141); више реченои Анѣуши и не пошлѣдниема (1829, 142); Рада али ти негова пошлѣднога (1834, 165); Рада Миятова и не пошлѣдниема (1834, 164); неговиема пошлѣтниема (1836, 169); или је кратко јат = ѣ: з добрима моиема садашниема и пошлѣдниема (1807, 103); неговиема синовима и нихѣ пошлѣдниема (1825, 117); нѣгову пошлѣнѣну ѣрмомѣ (1825, 118); нѣговиема синовима и нихѣ пошлѣдниема (1823, 119); изнешѣнѣ и приказанѣ како слѣдуѣ (1833, 145); или коега ѣ нѣгови пошлѣдни сагнати (1833, 145); нѣму и неговиема пошлѣдниема (1833, 145); Мията Маинића и нѣгове

Београд 1965, 182; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 92).

¹³ И овом гласовном појавом од паштровског се разликују говори Црмнице (433) и СК-Љ (182), који напоредо са *послије* познају и јотовану форму *пошѣѣ*. У говорима србијанског Полимља имамо дублете *посѣѣ* / *пошѣѣ*, који свједоче о досљедности јотовања, с једне, али и о још до краја неизвршеном асимилационом процесу *слѣ* > *шлѣ*, с друге стране (Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗб XXXVII, Београд 1991, 321).

послѣдне (1841, 181); нѣгову сину и ниx̄ послѣдниема (1844, 190); у икакво послѣдне вриеме (1850, 193). У једној исправи са почетка 17. в. има један примјер у којем се у овој позицији налази рефлекс дугог јата: нифовима послѣдниема да уживау (1606, 15). Мада су Паштровске исправе творевине разних писара ни у једној немамо мијешање *сл/шл* – наиме, по правилу је употријебљена само једна или само друга секвенца. Међутим, у једној исправи (1846, 192) нашли смо необичну престилизацију – када од *сл*, уметањем *з*, добијамо *сзл* – што је свакако манир само тога писара: вама и вашиема посзледниема; *з* нима и *з* ниx̄ посзледњниема.

2.2. Сличне релације, на основу примјера које имамо, могу се констатовати и за групу *зл* + кратко *јат*¹⁴ – и ту је рефлекс *е*: *излезе* пред нама и *судомъ* (1745, 41); *излезе* пред нама и *судом* (1758, 42); *излеже* Митарх Вонић кои рече (1780, 57); *предъ* коиенъ би излегло ово писмо (1834, 163); *исзлеже* пред нама и *судонъ* нашиемъ (1846, 192); асимиллована форма са *јатом*: *пред* коием би ижлѣгло колко да естъ *учинѣно* (1823, 119); асимиллована форма са *е*: *предъ* кинъ би ижлегло ово истинито писмо (1834, 165); и најзад, неасимиллована форма са *јатом*: *пред* ким би излѣгло ово веровано писмо (1837, 170). У савременом паштровском говору, напоредо са глаголима *изаћи* / *изићи* (као и у Паштровским исправама: *пред* свакоиемъ *судомъ* *предъ* коиемъ *изиде* – 1840, 179), употребљава се и синоним *ижљећи* – и то увијек у лику у којем су процеси *злѣ* > *зље* > *жље* спроведени до краја: како ни *ижљѣгнѣ* а̀уто, *ја* *ижљѣгни* на̀ врата; *ижљѣгни* ми на обѣр; а *ижљѣће* кнѣига; ондѣр смо ми *ижљѣгли*; Мѣрко Лѣзо(в) *ижљѣгѣ*; дѣстина били *ижљѣгли*; па смо ми *ижљѣгли*. У овом говору забиљежено је и *шљегли* (< *с* + *-љег-*): *шљѣгли* Куљѣчи – лик за који нијесмо нашли потврду ни у једној исправи.

2.3. Може ли нам паралелизам *шл/сл*, на једној, односно *жл/зл*, на другој страни, у језику Паштровских исправа довести до сигурних закључака о донетима јотовања? Свакако да су ликови са *шл* и *жл* – без обзира на то како се *јат* обиљежавао (*е* или *ѣ* – немамо примјера с лигатуром *ѣ*) – свједочанство извршеног процеса јотовања (асимилација по мјесту и начину образовања несумњиво се извршила послѣје јотовања у групи *л* + *је* < *ѣ*). Са доста високим степеном вјероватноће можемо рећи да се глас *л* умекшавао и у на сље-

¹⁴ У ствари, у питању је композита од *ићи* (*ижљећи*), а гради се од глаголске основе *-љез-*, тј. *из* + некадашњи облик **лѣзти*.

дећи начин биљеженим групама: слѣ, сле и злѣ – оне, како мислимо, више говоре о непреврелом стању у правцу напоредне употребе асимиловане и неасимиловане форме, него о евентуално паралелној употреби јотованог и нејотованог лика. Ипак, остављамо и одређену резерву, наравно. Нашој општој оцјени опирају се примјери са секвенцом *зле* (*излезе* и сл.) у којој се некадашњи изговор *изъезе* не може претпоставити.

3. Међутим, овакве претпоставке морају се темељити на сигурнијим анализама. Због тога смо извршили систематизацију примјера са недвосмислено меким изговором гласа *л* – старо, ново, (и) јекавско јотовање и други примјери у којима се овај алвеолар ван сваке сумње умекшавао – без обзира на квалитет и поријекло гласа који му је слиједио. Оно што је примјетно, у исправама из 18. вијека најчешће су секвенце *ле*: кушумом от наше земле (1716, 29); прочитасмо и добро разумлесмо (1745, 41); бѹдѹћи све едне воле и опиниюна (1758, 42); γ прва више похвалена писма (1758, 42); ѿ мое добре воле (1767, 44); продах едѹнѹ печицѹ земле (1767, 44); ми сѹће с нашим банком разумлесмо (1780, 57); пак есмо сви едне воле (1780, 57) – али и у исправама из 19. вијека: ми и познаемо за приателе (1822, 114); познаемо их за неприателе (1822, 114); еданѹ коматѹ земле у поле (1840, 179); два комата бацине у Надлушко поле (1842, 186); кошуле дванаестѹ (1843, 189). Чак је и у честој фрази „бихѹ моленѹ” у исправама из 18. вијека само *ле*: звани и молени ѿ свиех партах (1766, 43); бих ѿ неѹга молен (1766, 43); бихѹ моленѹ ѿ више реченоѹга Сѣћепѣца (1767, 44); и бихѹ моленѹ ѿѹѹ кметовахѹ (1775, 52). Од треће деценије 19. вијека умекшани изговор гласа *л* у *Исправама* сигурно потврђује његово сусједство са графичким знаком *ѣ* (ранијег датума су само два примјера са *лѣ* – а бих молѣнѹ ѿ Миѹта (1801, 94); свакѣмѹ болѣм начиномѹ (1807, 104); него ѿ нихѹ слободне волѣ (1823, 117); що е добро и законитѹ куплѣно (1823, 117); що купи γ полѣ на Лѹшко (1823, 117); бокѹниѣѹ землѣ кѹнѣина (1823, 119); даровати ка и свое добро куплѣно (1823, 119); самопроизволне волѣ (1833, 145); куплѣни четврти дио куће (1833, 145); ѿ свое добре волѣ хоѣемо цедитѹ (1837, 170); ми ниже именовати и долѣ подписати (1838, 171); учинѣно γ кесаро кралѣвску канцеларию (1841, 181); продадохѹ еднѹ печициѹ землѣ (1841, 181); землю добро куплѣнѹ и законито плаћенѹ (1841, 181); у Голеди коматиѣѹ землѣ (1866, 202). Сигурна је ознака умекшаности и лигатура *к*: γ ногѹ више колѣна (1745, 39); ѿ ѣнѣ

болк битъ уписато (1745, 40), која се, отприлике подједнако често, јавља и у првим годинама 19. вијека: ѿ своѣ добре волѣ и слободне даде (1800, 90); иедан бокунъ землѣ (1807, 94); графичка секвенца лъ: допаде темелъ на поли куће (недатирани докуменат, 204); *ли*: по овому истиниту и темелиту писму (1842, 184); праве кунфине именоватои земли (1850, 193).

3.1. Да употреба ле / лѣ није дистинкција између тврдог и меког л увјеравају нас и друге секвенце са овим гласом (нејатовске), гдје код писаца Исправа налазимо л, а несумњиво је да се у свим тим случајевима изговара умекшан глас. Заправо, циљ нам је да покажемо како у секвенцама са алвеоларом л писарима Паштровских исправа избор другог гласа нема посебне везе са његовим умекшаним изговором. Таква је на примјер графичка секвенца *ла*: постависмо два наше брата и пријатела (1775, 51); два наше брата и пријатела (1775, 53); ће била вола негова (1794, 66); ѿ негова темела (1807, 108); места ѿ земалахъ (1825, 133); имена ѿ земала и пасищахъ (1825, 133); да е та земля виноградъ (1825, 132); и тако га ѿставланъ (1840, 177); коя земля (1840, 179); затим и *лја*: била нихова волја (1825, 132); ѿо мне ѿставља (1784, 58); ѿсталјамъ за мое прокарадуре (1784, 58); колко валјаше земля за дугъ (1799, 77); шесть либара ѿ цревалјахъ (1801, 94); гди буде хотѣти нѣгова добра волја (1833, 145); четири наше брата и пријателја (1838, 171). За несумњиви изговор меког л Исправе нуде и бројне потврде за секвенце л + вокал задњег реда: с томъ земломъ проданомъ (1825, 133); боланъ у постелу (1775, 51); синъ слабъ у постелу беше (1775, 53); и здравлу држа (1822, 114); него их лубисмо како исте Паштровиће (1822, 114); приће прениетъ на свою землю (1842, 187); да ми е едну пушку велу (1852, 194); учинили шесть луди (недатирани докуменат, 205); л + сугласник: а то за циену доброволну (1807, 104); кѣше доброволно учинитъ (1834, 163); те секвенца *ля*: кое валя да има сваку снагу (1807, 106); добра ће буде нѣгова воля (1824, 130).

3.2. И у повељама из 18. и у повељама из 19. вијека неуједначени фонетизам показују лексеме *земља* и *воља*, при чему је посебно интересантан слијед *ли* + вокал: колко валјаше земля за дугъ (1799, 77); ѿ речене землие мирни и слободни (1799, 77); землиу и маслине (1807, 104); три коматића землие подъ водомъ (1824, 128); замиенитъ на слободну волиу (1800, 81); а исто рјешење показују и неке друге ријечи: ѿо се налажи верх велиега камена (1606, 16); Митаръ Лиубиша, сѣћа (1800, 81); кою ѿставлиа у мирни пошешъ

(1800, 90); како прокарадура поставиен одъ Пера (1842, 187); кои ће одъ нифъ битъ молиени (1842, 188). Знајући за прилике у савременом паштровском говору и тенденције Љубишина језика – „успостављање вриједности јата у слоговима у којима овоме гласу етимолошки није мјесто” – регистровање ове појаве у Исправама постаје јасније (*землие* = *млиеко* – дакле, у питању је просто механичко мијешање разних фонетизама, боље рећи: ширење рефлекса дугога јата и у неетимолошке позиције). Истог је фонетизма и примјер: за неприателе ка Петра Никца *Пиерова* (1822, 114), само је објашњење другачије: у питању је резултат дифтонгизације, честог гласовног процеса у савременом паштровском говору – уколико је вокал *е* у слогу са дугосилазним акцентом, његово фонетско варирање може ићи и у правцу дифтонгизације¹⁵, који је, дакле, овим примјером потврђен и у материјалу из Паштровских исправа.

4. Но, да се поново вратимо анализи позиција *сл* + дуго јат у прилогу *послије*. За разлику од народног говора у окриљу којег су настајале, језик Паштровских исправа не познаје упроштenu форму *сл > с* (посије) – једино је *послие*: не могући то расудити *послие* сетенце (1825, 133); али као и народни говор познаје партикулу: ѿстаде за насъ *послиедъ* овога писма (1823, 121). Највећа разлика између ових двају извора јесте у сљедећем: језик Паштровских исправа, за разлику од савременог паштровског говора, не познаје екавске форме па се закључак чини извјесним – *е < эѣ* код прилога *послије* у говору Паштровића јесте иновација, процес који се на простору од Бечића до Буљарице вршио аутономно, без непосредног утицаја екавских говора. А ми смо у монографији о овом говору чак прогнозирали: „можда ће будући развој паштровског говора – због израженијих пресељења у овај крај, а не треба занемарити ни период туристичке сезоне – ићи на штету ијекавског лика *послије*”¹⁶. Ипак, и ијекавски и екавски лик још увијек се са подједнаком вјероватноћом могу чути (и код истог говорника) и у приморском и у брдском дијелу Паштровића (дакле, и код особа које нијесу често биле у додиру са другим говорним типовима – посебно не са екавским). А у језику Паштровских исправа немамо ниједног екавског!

¹⁵ Миодраг Јовановић, *О изговору неких вокала у дјеловима јужне Црне Горе*, Иследования по славјанским јазыкам, Корейская ассоциация славистов, Сеул 2002, 49.

¹⁶ Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 110.

4.1. Кад је ијекавски лик у питању, пажњу привлачи и изговор двосложне секвенце *ије*, боље рећи гласа *ј* у њој. Наиме, познато је да у црногорским говорима „изглед” јатовске секвенце обликује различит степен изразитости изговора сонанта *ј*, који може, зависно од говора до говора, ићи од потпуне, преко нешто пасивније артикулације, до потпуног губљења. Примјери из паштровског говора потврђују само прве двије могућности (*послије* / *послиџе*), док језик Паштровских исправа познаје само трећу – потпуну редукцију овога гласа (*послије* > *послие*).

5. Доследно јотовање у секвенци *лје* < лђ потврђују и неки други примјери који се налазе у Паштровским исправама – наиме, умекшани изговор гласа *л* сигуран је у графичкој секвенци *лк* из 18. вијека: *γ* ногу више колјна (1745, 39), односно лђ у исправама из 19. вијека: *изнешенъ* и приказанъ како слѣдуе (1833, 45); нарочито препознатој у фрази „долђ подписати”, која би требало да буде карактеристична за тип докумената какве су Паштровске исправе: ми ниже именовати и долђ подписати (1838, 171) – „речено” два пута у истој исправи; свѣдочимъ *ѡ* долђ подписати администраторъ (1863, 201). Ипак, наведену фразу забиљежили смо у само двјема исправама – превласт у овим документима има синтагма „ниже подписати”. Закључци о групи лђ у језику Паштровских исправа, тј. наше мишљење о сигурно извршеном процесу (и)јекавског јотовања, сасгласни су са стањем у савременом паштровском говору: *врућина* ко да је *љѣто*; *кѡ(д)* мѣне на *љѣтовѡње*; *свѡкѡ љѣпѡта* да се *вѡдѡ*; не *мѡ(ж)еш* нѡшта *љѣти*; *мѡ* смо четвѣрто *кољѣно*; *наслѣѡ(д)нѡик*; *њѣга* *ниѣсь^а(м)* *вољѣла*. Одступања од сталног *лје* > *ље* не могу се наћи ни у језику С. М. Љубише.

6. Доследно је у савременом паштровском говору и јотовање *нје* (< нђ) > *ње*: то су онѡ трѡѡица *учињѣли*; *циѣли* *дѡ^ан* без *водѣ* па *ожедњѣли*; *ѡна* је *затрѡдњѣла* и *рѡдѡла*; *три* гѡдине *чѡвала* и *њѣговала* *мѡјку*. Исте оцјене могу се изрећи и за Љубишин језик, уз један изузетак – код овога писца „облици неодређених замјеница и прилога *неко*, *нешто*, *некијема*, *неколико* и сл., поред обичнијег екавског лика, јављају се и у форми с јотованим почетним сугласником *н*: пак ми *њѣко* вадио *крв*, *њѣки* витез, *њѣшто*¹⁷. Грађа из народног говора потврђује искључиво екавски рефлекс: сѡмо по *нѣколико* их је бѡло

¹⁷ Миодраг Јовановић, *Дистрибуција старога вокала јата и сродне појаве...*, 98.

тунџак; мѡжда је нѣко гѡре; умйрѡло се нѣколико пѡтѡ; нѣшто он трѣбѡ; кѣ^а(д) нѣшто кѡ^вѡм па заборѡ^вѡм; ако не зарѡдѡм нѣшто не мѡ(ж)еш жѡвјѣт; нѣки^ема сѡ^а(м) се наглѣдѡ чѡда; нѣко је прѡви^о на жѡку, нѣко на мочалѡну. Прилог *неколико* у Паштровским исправама могао би сугерисати на умекшани изговор гласа *н* – пошто се досљедно биљежи нѣ: ѡ треѣга е ѡстало нѣколико (1801, 94); продадосмо нѣколико баштине от редитанѡ (1824, 130); бѣше посѣкла нѣколико фрментѡна (1838, 172); налазеѡи се нѣколико времена слабѣ (1852, 196). Међутим, лик *нешто* је, од више примјера које смо нашли, само једном написано са јатом: продати нѣшто наше баштине (1837, 170) / неѡо материне робице ѡо се наѣе γ скринѡ (1775, 51); неѡо землие ѡо е Станко прода (1824, 128); неѡо горе под Учиѡе (1825, 132); дати и продати неѡо наше земље (1829, 142); и дати продати неѡо наше баштине (1836, 169); продадохѣ неѡо мое баштине (1838, 175).

6.1. Међутим, да ли дистинкција нѣ / не ѡбавезно значи релацију јотовани / нејотовани лик, тј. да ли је у *неколико* искључиво јотовани, а код замјенице *нешто* претежно нејотовани? Ако се сјетимо сложених прилика са напоредном употребом лѣ / ле у Паштровским исправама, мора се и овдје оставити резерва, а за коначан ѡдговор покушати систематизовати грађѡ – слично поступку који је учињен за алвеолар *л*. Додуше, на питање да ли је у овим примјерима (нарочито код прилога *неколико*) уопште вршен процес јотовања може се ѡдмах ѡдговорити потврдно – префикс ње-, напоредо са не-, у том времену, поред Љубише употребљавали су и други писци са блиског простора¹⁸, а ликови *њеко*, *њешто*, *њеки*, *њеко(ј)и*, *њекакав*, *њечесов* нијесу страни ни неким савременим народним говорима, у великој мјери сродних паштровском¹⁹. Остаје једина дилема да ли нѣ ѡзначава јотовану, а *не* нејотовану варијанту, чијем разрјешењу нам, као што смо чинили и код *л*, може помоѡи изговор гласа *н* у неким другим секвенцама (углавном нејатовског поријекла).

6.2. У исправама из 18. вијека не и нѣ нијесу конкурентни ликови – наиме, у овом вијеку за сигурну ѡзнаку умекшаности веѡином служи гласовни слијед *н + е*: еѣѣ учинено ѡд коега драго пупликога

¹⁸ Бранислав Остојѡић, *Језик Петра I Петровиѡа*, ЦАНУ Титоград, Пос. изд., књ. 8, ѡдјељење умјетности, књ. 1, 1976, 148.

¹⁹ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 242–243, 252; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 428–429.

нодара (1716, 29); истому сину покојнега Керста (1716, 29); Иво Вуковъ и негова браћа (1726, 30); да е ужива онъ и негови последњи (1726, 30); ѿ Саве и неговиехъ синовахъ (1758, 42); негов брат и мати и негова братучеди (1766, 43); бих од неџа моленъ (1766, 43); негову брату и неговиема послећњиема (1767, 44); Станъкове жене Кате (1775, 51); Станџку Миџтову и неговози жени (1775, 51); све џо сџ кметови учинели (1775, 53); џо сџ учинели џви два наши брата (1775, 51); тоџа Митра из неџове дџше (1780, 57); вола неџова за неџово рукодавене (1794, 66). Као конкурентни лик секвенци *не* у исправама из 18. вијека понекад се јавља *нк* (последња потврда за *нк* налази се у документу из 1800. године): Петра Радџлова и *нк*џова сина (1745, 39); како *ћк* битъ испџнџно (1745, 39); и ужива онъ и *нк*џови пошледни (1800, 90). Наравно, *н* се и у 18. и у 19. вијеку изговарало умекшано и у слџдећим случајевима: на добра моџи садашна и последна (1766, 43); џбие парте и нџхови кметови (1775, 51), у лазиницу доинџу и горнџу (1815, 110); за нџховиенъ братонъ (1823, 121); под Учиће у Дачића ниву (1825, 132); дџ моџе данашнъ жене Маре (1852, 196). Исто као што смо констатовали појаву *лие* = *ље*, постоји и *ниџ* = *ње* – и у исправама из 18. вијека: учиниџсмо седамъ талиџрахъ (1775, 51); Марко Петрићевићъ ниџеговъ дџжникъ (1799, 76); прозъ ниџегове руке (1799, 76), и у исправама из 19. вијека: договоромъ ниџегове матере (1807, 106); у мирни пошешъ од ниџегове куповице (1824, 128); Иџву Петричевићу и ниџеговима синовима (1847, 187); ниџеговима синовима за измирение (1847, 187); ниџеговиен синомъ Радомъ (1847, 187). Биће да је објашњење џве појаве идентично џноме казаном за *лие* (в. т. 3.2.).

6.3. Паралелизам *не* / *нџ* карактеристика је исправа 19. вијека. Примјери које џвдје преносимо само су мањи дио од џних који се налазе у документима – циљ нам је био да, колико је то могуће, покушамо утврдити степен учесталости ликова са *не*, џдносно *нџ*, у којима се – и у јџдној и у другој – почетни сонант *н* несумњиво умекшано изговара:

не: ѿ нихъ истому учинена (1800, 90); учинехъ џво писъмо сџ моимъ џцемъ (1807, 107); како е у неџа мало памети (1807, 107); Крстџ Митровићу и неџовиема синовима (1823, 117); Крсто Митровић с неџовиема синовима (1823, 118); износећи Маџинићъ неџовъ дџвиџиџнъ (1825, 132); потъверђуџемъ неџовиенъ керъстомъ (1829, 143); кои учини неџовонъ рукомъ (1829, 143); учинено у пуплику канзалџриџу (1834, 164); коџзи учинџсмо помеђу нџма (1838, 171);

учинесмо чисти конат (1838, 172); нему и неговиема последниема (1840, 177); оџь суда за негове динарь (1840, 179); добра за негово руководанѣ (1842, 183).

нѣ: реченому Миѣту Станкову и нѣговози браћи (1807, 103); на данашни день кѣше учинѣтъ (1807, 103); колико да се учинѣно по пупликой канцеларии (1820, 113); што му драго од нѣга учинѣти (1820, 113); да е учинѣно у пупликози канзалѣриі (1823, 117); да су властити ѿ нѣ господари (1823, 117); тако се облегае иста Стаке и нѣ кѣри (1823, 117); Маинићу и нѣгову послѣну ѣрмомъ (1823, 117); нѣговиема синовима и нихъ послѣдниема (1823, 119); дае се на знанѣ свакоеме человѣку (1823, 121); Миѣта Станкова и нѣгова брата Илие (1823, 121); кѣи покоинѣга Ника Ђура Андрина (1823, 121); Крсту и нѣговиема послѣдниема (1824, 130); щ нѣговонѣ браћомъ (1825, 132); Миѣта и нѣговие синовецехъ (1825, 132); Марко Илинѣ и нѣговѣ брат Иво (1827, 135); да е учинѣна одѣ пуплика нодара (1827, 135); и бихѣ од нѣга моленѣ (1829, 143); коега ѿ нѣгови послѣдни сагнати (1833, 145); коио нѣга бихѣ моленѣ (1834, 164); моя остана добра за свое рукодаванѣ (1834, 164); дае се на знанѣ свакоме чеку и суду (1837, 170); учинѣно по воли (1837, 170); а по контромешу учинѣноме по датомъ (1838, 172); Иову и нѣговози жени Франки (1838, 172); пошешѣ на нѣга и нѣгове послѣдне (1841, 181); жена Марка Вуковића и нѣ мужѣ (1841, 181); колико да ие учинѣно у пупликой и канцелерви (1842, 183); нѣму и нѣговиема послѣдниема (1842, 183); Анѣа кѣи покоинѣга Ђура (1842, 183); какавѣ поправѣ одѣ нѣзина (1852, 196); нѣгова нота учинѣна (1852, 196).

Ако бројке могу да воде до сигурног одговора онда је недвосмислено: варијанта нѣ је у Паштровским исправама 19. вијека много обичнија од *не*. При том, да још једном поновимо – и једна и друга означавају умекшани изговор алвеолара *н*. На примјер, зар може бити разлике у изговору у дублету нѣговиема / неговиема који се налази у истој синтагми: нѣговиема синовима и неговиема последниема (1838, 175)? У питању је свакако аутоматизам у писању, а никако разлика у изговору. Неколике исправе из 1838. године умјесто скоро сваког гласовног склопа *ј + е* имају графичку ознаку ѣ: за све ствари коѣ имамо, да неће ниједна парта впелатѣ, одѣ ѣдне стране Миѣтъ Станковѣ, зајдно своиема синовима, протенѣахѣ ѣданѣ од другога; коѣ имамо помећу нама, сто ивовица својму оцу на Бурине, ѣдно намѣшће одѣ куће, не могасмо познати да ѣ одѣ

разлога (само нешто ниже, у истој исправи, пише: що е одъ разлога – 1838, 172), њднога одъ албитра. Занимљиво, тако је, у двјема исправама, схваћено *је* из двосложног рефлекса јата, тј. код писара није постојала свијест о секвенци *ије* као континуанту дугога јата: да ю ниѣсу измирили (1838, 172); а речени конавлиѣъ либерасмо (1836, 169), а понекад се ѣ једноставно напише и умјесто вокала *е*: сѣдок за свѣ Маиниѣ (1838, 173).

6.4. У савременом паштровском говору нашли смо неколико примјера у којима је дошло до умекшавања сонанта *н* (понекад и *л*) иако – према ситуацији у књижевном језику – нема непосредног додира ових гласова са сонантом *ј*, па према томе ни услова за вршење процеса јотовања²⁰: (х)оће ли не упѣти(ти) *Њемѣма*; та̀кви су *Њемѣи* бѣли; још ниѣ па̀д *Њемѣѣ*; направѣли *гњѣздо*; неки *бљѣсѣк* озго̀ре. У другој књизи *Паитровских исправа од XVI-XVIII вијека* нема потврда за ове лексеме.

7. Наше су анализе, у вези са јотовањем алвеолара *л* и *н*, недвосмислено показале да је грађа из *Паитровских исправа* у великој мјери сагласна са приликама у савременом паштровском говору. Дакле, домашаји јекавског јотовања у овим документима нијесу краћи од народног говора, тј. и у једном и у другом извору секвенце *л, н + ј* (< ѣ) тешко да могу остати неизмијењене – нови фонетски квалитети, како показује материјал из периода када су настајале (17, 18. и 19. вијек), освојили су своје позиције и у писаној ријечи. Овакви закључци потврдили су досадашња дијалектолошка испитивања и мишљења о процесу јекавског јотовања у српском језику: „смена гласовних система непалатални сугласник + *ј* са палаталним сугласником већ је фонетска реалност у 16. в.”²¹ Уз то, превладава мишљење дијалектолога да је од свих гласова који су се јотовали овај процес историјски најприје захватио алвеоларе *л* и *н*.

На путу научних објашњења многих појава у *Паитровским исправама* често су стајале велике тешкоће: није на примјер увијек било лако одвојити фонетизам у коме се јотовање јавља од оног у коме те појаве нема. Тако се веома брзо утврдило да су ликови са извршеном асимилацијом: пошлѣдни, пошледни / ижлѣзе, ижлезе по-

²⁰ Миодраг Јовановић, *Говор Паитровића*, 230.

²¹ Асим Пецо, *Промене непалаталних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју*, 185; Види и Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика I*, 104, 126.

тврда сигурно извршеног процеса јотовања – јасно је, уједначавање артикулације *сл*, *зл* > *шл*, *жл* могло се вршити тек после претходно извршеног процеса умекшавања *лје* (< љ) > *љ*. Но то, како смо установили, никако није значило да су форме послѣдни, последни / излѣзе, излезе и сл. сигурно нејотоване. Шароликост коју налазимо код ових група више је проста механичка мјешавина разних фонетизама (манир појединих писара, аутоматизам у писању који најчешће не значи разлику у изговору) што више сугерише на непревредно стање, односно напоредну употребу обају ликова, посебно асимилованог и неасимилованог – савременом паштровском говору асимиловани је, како смо видјели, постао потпуно страна варијанта.

Онда нам се поставило још једно важно питање: да ли дистинкција *лѣ* / *ле*, *нѣ* / *не* обавезно значи релацију јотовани / нејотовани лик? Разрјешењу дилеме, тј. за прецизни одговор – да ово писари свакако нијесу имали у свијести при избору одређене секвенце – помогле су подробне анализе различитих начина писања секвенци са гласовима *л* и *н* (нејатовског поријекла). А бирани су позиције у којима су се ови сонанти несумњиво умекшано изговарали. Засвједочене су разне могућности које су показале како у групама са алвеоларима *л* и *н* писарима *Паштровских исправа* избор другог гласа нема значајне везе са њиховим умекшаним изговором, при чему се графичке ознаке са *ѣ*-ом устаљују тек од треће деценије 19. вијека.

На крају, резултати до којих се дошло упоређивањем језика *Паштровских исправа* и паштровског говора показују и неке несагласности – једну смо већ поменули: напоредност *сл*, *шл* / *зл*, *жл* у *Исправама*, насупрот обавезности неасимилованог лика у народном говору. У прилогу *послије*, за разлику од народног говора, језик ових докумената не познаје упроштenu форму (*послије* > *посије*). За разлику од народног говора, који карактерише паралелна употреба *послије* / *после*, у *Паштровским исправама* немамо ниједног екавског лика. Очигледно, наведене језичке црте јесу допринос историјској дијалектологији – наведене појаве, које битно разликују ова два извора, у савременом паштровском говору јесу иновације.

Miodrag JOVANOVIĆ

THE PROCESS OF ASSIMILATION OF SONANTS *L* AND *N* WITH *J* INTO ONE SOUND AND SIMILAR PROCESSES PRESENT IN PASTROVICI'S MANUSCRIPTS AND IN THE SPEECH OF PASTROVICI AREA

Resume

Old written manuscripts, such as documents from Pastrovici, represent important resource for monitoring the genesis process of many issues in the area from which the above mentioned dialect changes originate. The research work is about the 'destiny' of the alveolar consonants 'l' and 'n', where the research was done by comparing the manuscripts originating from the 16th century until the 70's of the 19th century with the contemporary dialects spoken in Pastrovici area.

The analyses made have undoubtedly shown that the content of the manuscripts originating from Pastrovici area correspond to the current circumstances referring to the position of consonants in the popular speech, within which they have been developing. For example, both in manuscripts and speech, 'l' and 'n' + 'j' (in 'jotovanje' used in jekavian dialect) could not stay unaltered, which represents a positive proof that new phonology, introduced by means of 'jekavsko jotovanje' has had its impact on the written word as of the 17th century and perhaps even before that.

However, by comparing the written and the oral language used in the manuscripts from Pastrovici area, some inconsistencies have been noted, i. e. some characteristics found in the manuscripts (such as *pošljednji*, *ižljegne*) do not exist in the contemporary popular speech and vice versa. The form of adjective 'poslije', as given in ekavian dialect 'posle' or its simpler form 'posije', which used to be very common in the popular speech of Pastrovici area, do not exist any more in the manuscripts from this area.